

**ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ԵՎ ՀԱՇՏՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՅԸ ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼԻ
ԱՐՏԱԿԱՐԳ ԽՈՐՀՐԴԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ. ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍԻ
ԱՆԿԱԽԱՑՈՒՄԸ (1918 Թ. ԱՊՐԻԼ)**

Բանալի բառեր – Ռուսաստան, Բրեստ-Լիտովսկի հաշտության դաշնագիր, Բաթումի անկումը, Անդրկովկասյան սեյմ, Ալեքսանդրապոլի արտակարգ խորհրդակցությունը, Կարսի անկումը, Թիֆլիսի Հայոց ազգային ժողով, Հայոց ազգային խորհուրդ

Մեր նախորդ հոդվածում¹ ներկայացրել էինք Տրապիզոնի հաշտության խորհրդաժողովում (1918 թ. մարտ-ապրիլ) դիվանագիտական բանակցային գործընթացներում առանցքային տեղ գրաված՝ Թուրքիային տարածքային զիջումների հարցը:

Մարտի 24-ին (ապրիլի 6) հաշտության խորհրդաժողովում Ադրկովկասյան խաղաղարար պատվիրակության ներկայացրած տարածքային զիջումների ծրագրին թուրքական կողմը պատասխանեց վերջնագրով²: Դրանով նրանք պահանջում էին անվերապահորեն ճանաչել Բրեստ-Լիտովսկի հաշտության դաշնագիրը և անհապաղ ազատել Օսմանյան կայսրությանը տրվելիք բոլոր շրջանները: Դաշնագիրը չընդունելու պարագայում պատերազմական գործողությունները ավելի էին սաստկանալու, և Թուրքիան բռնազավթելու էր Անդրկովկասը:

Ստեղծված չափազանց բարդ և լարված ռազմաքաղաքական նոր իրադրության պայմաններում խաղաղարար պատվիրակության նախագահ Ա. Չխենկելին, Տրապիզոնում ժամանակին չստանալով Անդրկովկասյան սեյմի և կառավարության վերջնական պատասխանը, մարտի 28-ին (ապրիլի 10) ընդունեց թուրքական վերջնագրի պահանջները և գրավոր պատասխանեց, որ պատրաստ է նոր բանակցություններ սկսել հաշտության դաշնագիր կնքելու համար: Ի պատասխան Ա. Չխենկելիին՝ թուրքական կողմը հայտնեց, որ անհրաժեշտ է համարում իր դաշնակիցներ Գերմանիայի, Ավստրո-Հունգարիայի և Բուլղարիայի հետ մասնակցել թուրք-անդրկովկասյան բանակցություններին, իսկ որպես անառարկելի պայման առաջադրեց Անդրկովկասը հռչակել անկախ, այսինքն՝ Ռուսաստանի³ ազդեցության գոտուց դուրս:

¹ Տե՛ս **Պետրոսյան Գ.**, Թուրքիային տարածքային զիջումների հարցը Տրապիզոնի հաշտության խորհրդաժողովում (1918 թ. մարտ-ապրիլ) // «ՀՀ», 2017, թիվ 1, էջ 29-41:

² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 7, թ. 152: Տե՛ս նաև *Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии, Тифлис, 1919, с. 155-156:*

³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 162:

Սակայն բոլորովին այլ էր Անդրկովկասյան սեյմի և կառավարության դիրքորոշումը թուրքական վերջնագրի նկատմամբ: Մարտի 31-ի (ապրիլի 13) երեկոյան Թիֆլիսում Անդրկովկասյան սեյմը հայտարարություն տարածեց, որ Բրեստ-Լիտովսկի հաշտության դաշնագրի պահանջներն անընդունելի են, հետևաբար այլ որոշում չի կարող լինել, քան պատերազմը Թուրքիայի հետ: Հենց դրանով էլ պայմանավորված՝ ապրիլի 1-ին (14) Անդրկովկասյան խաղաղարար պատվիրակությունը իր կառավարության հրահանգով անմիջապես ետ կանչվեց Թիֆլիս: Փաստորեն Անդրկովկասյան սեյմը ընդհատեց Տրապիզոնի դիվանագիտական բանակցությունները Թուրքիայի հետ և պատերազմ հայտարարեց նրան այն դեպքում, երբ թուրքերը փաստացի դեռ շարունակում էին իրենց ռազմական առաջխաղացումը Անդրկովկասի սահմաններում՝ զենքի ուժով լուծելու Բրեստ-Լիտովսկի հաշտության դաշնագրի պահանջները: «Նույն միջոցին,– գրում է Ա. Խաչատրյանը,– մեր սահմաններու վրայ կը շարունակուէր արիւնհեղութիւնը և օսմանեան բանակը կը շարունակէր իր յառաջ խաղացումը»¹: Նույն օրն Անդրկովկասյան սեյմին և կառավարությանը հայտնի դարձավ, որ Բաթումը հանձնվել է թուրքական զորամասերին:

Բաթումի անկումը ճակատագրական նշանակություն ունեցավ Անդրկովկասի ռազմաքաղաքական հետագա զարգացումների վրա. վրացիների համար պատերազմը դարձավ անհիմաստ: Սկսվեց վրացական զորամիավորումների անկանոն նահանջը: Այդ առնչությամբ Ալ. Խատիսյանը գրում է. «Վրաց իշխող կուսակցութեան մէջ ծայր էին տուած լուրջ տարակարծութիւններ պատերազմը շարունակելու մասին: Անոնք կը զգային որ իրենց ժողովուրդը չուզէր կռիլ Պաթումի անկումէն յետոյ: Միւս կողմէ, գտած էին միջոց մը ինքզինքնին ապահովելու համար թուրքերէն: Եվ այդ միջոցը համաձայնութիւնն էր Գերմանիոյ հետ: Այս պարագան բախտորոշ ազդեցութիւն մը ունեցաւ դէպքերու ընթացին վրայ»²:

Իսկ Անդրկովկասի պաշտպանության ու ժողովուրդների փոխհարաբերությունների տեսակետից չափազանց աննպաստ էր հատկապես կովկասյան թաթարների խաղացած դերը. նրանք թուրքերի հաղթանակն ու ռազմական ներխուժումը համարում էին իրենց ազգային-քաղաքական ձգտումների իրականացում: Թաթարները դեռևս մարտի 31-ին (ապրիլի 13) Անդրկովկասյան սեյմի նիստում հայտարարել էին, որ այդ պատերազմում իրենցից օգնություն և աջակցություն թող չսպասեն, որ իրենք չեն կովելու ցեղակից թուրքերի դեմ³: Փաստորեն թուրք-անդրկովկասյան պատերազմի

¹ **Խաչատրյան Ա.**, Արևելահայ և թուրք դիվանագիտական հարաբերությունները, Երևան, 2010, էջ 77:

² **Խատիսեան Ալ.**, Հայաստանի Հանրապետութեան ծագումն ու զարգացումը, Աթենք, 1930, էջ 39:

³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 2, գ. 19, թ. 14:

հիմնական ծանրությունն ընկավ հայկական ուժերի վրա. այն վերածվեց թուրք-հայկական պատերազմի:

Այսպիսով, հայերը մնում էին միայնակ թուրքերի դեմ՝ զրկված քաղաքական տարբեր կողմնորոշումներ և ազգային նեղ շահեր հետապնդող երկու հարևանների աջակցությունից, կտրված արտաքին աշխարհից և ներքին ու արտաքին հակառակորդներով շրջապատված: Ստեղծված բարդ ու լարված իրադրության պայմաններում անհրաժեշտ էր անհապաղ քննարկել հետագա քայլերը Բրեստ-Լիտովսկի դաշնագրի՝ պատերազմի և հաշտության նկատմամբ: Անհրաժեշտ էր նաև ստուգել հայկական գորամիավորումների մարտունակությունը և ինքնապաշտպանական գործի կազմակերպման վիճակը: Այդ նպատակով Անդրկովկասյան սեյմի դաշնակցական խմբակցության և ՀՅԴ Արևելյան բյուրոյի նախաձեռնությամբ 1918 թ. ապրիլի 6-ից 8-ը (19-21) Ալեքսանդրապոլում հրավիրվեց արտակարգ խորհրդակցություն¹: Բազմամարդ հավաքին մասնակցում էին Անդրկովկասյան սեյմի և կառավարության բոլոր հայ անդամները, Հայոց ազգային խորհրդի անդամները, կուսակցությունների ներկայացուցիչները, Երևանի, Կարսի մարզային կոմիսարները և Ալեքսանդրապոլի մի քանի ազգային գործիչներ (խորհրդակցությունը նախագահում էր Հայոց ազգային խորհրդի նախագահ Ա. Ահարոնյանը)²:

Արտակարգ խորհրդակցությունը լսեց Անդրկովկասյան խաղաղարար պատվիրակության անդամներ Ալ. Խատիսյանի և Հ. Քաջազնունու զեկուցումները Տրապիզոնի հաշտության խորհրդաժողովի դիվանագիտական բանակցային գործընթացների արդյունքների մասին³: Այնուհետև քննարկման դրվեց Բրեստ-Լիտովսկի հաշտության դաշնագիրն անվերապահորեն ընդունելու թուրքերի պահանջը: Քննարկվող հարցի շուրջ հնչեցին երկու իրարամերժ կարծիքներ: Մի մասը գտնում էր, որ պետք է ընդունել Բրեստ-Լիտովսկի հաշտության դաշնագիրը, քանի որ այլընտրանք չկա, իսկ մյուս մասը՝ ամեն գնով շարունակել պատերազմը և ոչ մի դեպքում չընդունել այն: Առաջին կարծիքին կողմնակից էին Հ. Քաջազնունին, Ալ. Խատիսյանը և Ս. Պապաջանյանը (Պապաջանով): Հ. Քաջազնունին մանրամասն ներկայացրեց իր գրավոր հիմնավորումը (ռուսերեն), թե ինչու է Բրեստ-Լիտովսկի հաշտության դաշնագիրը հայերի համար չարիքի փոքրագույնը, և թե ինչու Թուրքիան բնավ չի հրաժարվի դրանից⁴: Նա գտնում էր, որ Թուրքիան երբեք կամավոր չի հրաժարվի իրեն շահավետ Բրեստ-Լիտովսկի հաշտության դաշնագրից. «Հետևաբար չճանաչել դաշնագիրը, նշանակում է պատերազմ հայտարարել նրան կամ ավելի շուտ շարունակել պատերազմը, որ փաստա-

¹ Տե՛ս Համահայկական խորհրդակցություններ (1912-1920 թթ.): Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, Երևան, 2004, էջ 307-332:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 307:

³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 310-311:

⁴ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 21, թ. 113-120:

ցի մենք շարունակում ենք հիմա: Մենք ի գորու չենք և չենք կարող կռվել թուրքերի դեմ»¹: Մ. Պապաջանյանը, պաշտպանելով Հ. Քաջագունու կարծիքը, իր ելույթում վստահեցնում էր, որ այս պատերազմում հայերը այլևս չպետք է իրենց հույսը կապեն հարևան վրացիների հետ. նրանք չեն կռվելու: Այնուհետև, անդրադառնալով հայկական զինուժի ու ռազմաճակատի անմխիթար վիճակին, նա կոչ էր անում ընդունել Բրեստ-Լիտովսկի հաշտության դաշնագիրը. «Եթե ես համոզված լինեի, որ 2 ամիս կդիմանա Կարսը, այլ կերպ կխոսեի: Եթե չենք կարող պահել, պետք է լավ գնով զիջել»²:

Այնուհետև ապրիլի 7-ի (20) արտակարգ խորհրդացության երրորդ նիստում ընթերցվում է Ալեքսանդրապոլ չժամանած Խ. Կարճիկյանի գրավոր կարծիքը քննարկվող հարցի շուրջ, որը նա ուղարկել էր Թիֆլիսից³: Հ. Քաջագունու և Մ. Պապաջանյանի դիրքորոշմանն ու ներկայացրած գրեթե բոլոր փաստարկներին միանգամայն հակառակ կարծիք ուներ Խ. Կարճիկյանը: Նա ընդգծում էր. «Պատմական ամենախոր և ճակատագրական սխալը կատարած պիտի լինենք, եթե հիմա ընդունելու լինենք Բրեստի դաշնագիրը ու այդպիսով դադարեցնենք պատերազմը»⁴, քանի որ այն չի ապահովելու Անդրկովկասը թուրքական առաջխաղացումից ու դառնալու է հայ և վրացի ժողովուրդների բնաջնջման պատճառ: Խ. Կարճիկյանը չէր ընդունում և այն, որ հաշտությունը հնարավորություն կընձեռի ժամանակ շահելու և զորքն ուժեղացնելու, քանի որ այն համոզմանն էր, որ Կարսը հանձնելուց հետո ժողովուրդն ու բանակը այնպես կբարոյալքվեն, որ «ոչ մի զինվոր չի մնալ զենքի տակ»⁵: Վրացիների հետ զինակցության հարցում ևս Խ. Կարճիկյանի կարծիքը զանազանվում էր: Նա խորհուրդ էր տալիս հռոտտես չլինել վրացական ուժերի նկատմամբ և ի դեմս նրանց՝ տեսնում էր դաշնակիցների: Ինչպես ցույց տվեց դեպքերի հետագա ընթացքը, Խ. Կարճիկյանը եթե չէր սխալվում թուրքերի ռազմական առաջխաղացման հարցում, ապա սխալվում էր վրացիների՝ հայերին դաշնակից լինելու հարցում:

Խ. Կարճիկյանը ընդգծում էր, որ Ռուսաստանը չի հաշտվի Անդրկովկասը կորցնելու հետ, իսկ եթե անգամ մտադրություն չունենա Կովկաս վերադառնալու, «և նա վերջնականապես հաշտվի Անդրկովկասի անջատման մտքի հետ, դրա հետ չի հաշտվելու հայությունը, որը միշտ պիտի զգա իր գլխեն տեղական թրքության ու Տաջկաստանի կախված թուրք ու իր հայացքը հառելով դեպի հյուսիս, առիթներ պիտի փնտրե Ռուսաստանին ներս բերելու ու ազատագրելու:

... Եթե իսկապես Ռուսաստանը փորձե ներս գալու, բնական է որ Կովկա-

¹ Նույն տեղում, թ. 115:

² Համահայկական խորհրդակցություններ (1912-1920 թթ.), էջ 321:

³ Տե՛ս ՀՍՍ, ֆ. 222, ց. 1, գ. 122, թ. 1-4:

⁴ Նույն տեղում, թ. 1:

⁵ Նույն տեղում, թ. 3:

սի քրիստոնէա ժողովուրդները չեն դուրս գալու ու զենքով դիմադրելու նրան»¹:

Խ. Կարճիկյանը, ընդհանրացնելով իր նկատառումները, ներկայացնում է Բրեստ-Լիտովսկի հաշտության դաշնագիրն ընդունելուց հետո ուրվագծվող հնարավոր երեք իրավիճակ.

1. կամ դաշնագրին ոչ մի նշանակություն չտալով՝ Թուրքիան անմիջապես առաջ է շարժվելու և գրավելու է Անդրկովկասը, 2. կամ կանգ է առնելու որոշված սահմաններում և հարկադրելու Անդրկովկասն անկախ հայտարարել, ապա փաստորեն այն իր կազմի մեջ ներառել որպես Թուրքիայի նահանգ, 3. կամ Թուրքիան գրավում է երկրամասը, եթե հայերը հրաժարվում են անկախություն հայտարարելուց ու մնում են որպես Ռուսաստանի մի մասը: Ըստ Խ. Կարճիկյանի՝ երրորդ իրավիճակն անխուսափելի է, քանի որ կովկասյան թաթարների համար դեռևս հանդուրժելի էր անկախ Անդրկովկասը, իսկ երբ խնդիրը հանգի Ռուսաստանի կազմում մնալուն, տարակույս չկա, որ կովկասյան թաթարները ամեն միջոց ձեռք են առնելու, որպեսզի Թուրքիային հրավիրեն՝ միացնելու իրենց ազգակից պետությանը²:

Եզրափակելով իր խոսքը՝ Խ. Կարճիկյանը հանգում է հետևյալ եզրակացության. «Ես գտնում եմ, որ պատերազմը դադարեցնելը մեզ համար ինքնասպանության նշանակություն ունի: Իսկ մեր անվերջ տատանումները և հասարակական զանազան խմբակցությունների ու օրգանների ազիտացիան հոգուտ Բրեստի դաշնագրի, մեծապես թուլացնում է մեր դիմադրական ուժը, անվստահություն ներշնչում կովոդներին և կազմալուծում առաջ բերում թիկունքում: Վճռականապես պետք է որոշել ու ցուցադրել, որ կռիվը շարունակվելու է և որ անհույս մի կռիվ չէ, որը անվիճելի կերպով տանում է մեզ դեպի կորուստ»³:

Չնայած քննարկվող հարցի նկատմամբ եղած լուրջ տարաձայնություններին՝ ապրիլի 8-ի (21) հինգերորդ՝ վերջին նիստում Ալեքսանդրապոլի արտակարգ խորհրդակցության ճնշող մեծամասնությունը որոշեց մերժել Բրեստ-Լիտովսկի հաշտության դաշնագիրը և շարունակել պատերազմը ու ամրապնդել հայկական զինված ուժերն ու ինքնապաշտպանական գործը: Սակայն իմաստազրկվեց խորհրդակցության ընդունած որոշումը, երբ նույն օրը Թիֆլիսից ստացվեց հաղորդագրություն այն մասին, որ Վրաց ազգային խորհուրդը որոշել է անկախություն հայտարարել⁴: Իսկ Անդրկովկասյան կառավարության թաթար նախարարները վերջնագիր են ներկայացրել՝ պահանջելով ընդունել Բրեստ-Լիտովսկի հաշտության դաշնագիրը և կնքել հաշտություն Թուրքիայի հետ, այլապես իրենք և Սեյմի մյուս թաթար անդամները դուրս կգան սեյմից ու կառավարությունից և կհայտարարեն թաթարների անկախությունը⁵:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 222, ց. 1, գ. 122, թ. 2:

² Տե՛ս նույն տեղում, թ. 4:

³ Նույն տեղում:

⁴ Տե՛ս Համահայկական խորհրդակցություններ (1912-1920 թթ.), էջ 331:

⁵ Տե՛ս Վրացեան Ա., Անկախ ու Միացեալ Հայաստան (Ուրագիծ), Երևան, 1920, էջ 10:

Այս հանգամանքները ստիպեցին խորհրդակցության մասնակիցներին շտապել Թիֆլիս և այնտեղ քննարկել ու որոշել անկախության և իշխանության հարցերը: Նրանք վերադարձան Թիֆլիս, «ուր հայերի համար,– գրում է Ս. Վրացյանը,– ստեղծել էր չափազանց փափուկ դրություն. կամ նրանք պիտի հանաձայնեին թուրքերի և վրացիների հետ և հրաժարվեին ո՛չ միայն Տաճկահայաստանից (Արևմտյան Հայաստան – *Գ. Պ.*), այլ և ամբողջ Կարսի նահանգից, առանց անգամ երաշխիք ունենալու գեթ յետագա ապահովության և կամ պիտի մերժեին տաճկական վերջնագիրը. այն ժամանակ վրացիներն ու թուրքերը անջատ հաշտություն պիտի կնքեին, Անդրկովկասի միութիւնը պիտի վերանար, և հայ ժողովուրդը պիտի մնար մենակ, կտրուած ամբողջ աշխարհից, շրջապատուած թշնամիներով...»¹:

Ինչպես վերը նշվեց, Բաթումի անկումից հետո երկրամասում ստեղծվել էր չափազանց բարդ ու լարված ռազմաքաղաքական նոր իրադրություն: Այդ պայմաններում Անդրկովկասյան սեյմը որոշեց վերսկսել ընդհատված դիվանագիտական բանակցությունները Թուրքիայի հետ՝ հաշտության դաշնագիր կնքելու համար: Իսկ դրա համար անհրաժեշտ էր նախ հռչակել Անդրկովկասի անկախությունը և նրա անջատումը Ռուսաստանից, որը Թուրքիայի անվերապահ պահանջն էր: Թուրքիան ցանկանում էր Անդրկովկասն անկախ հռչակելով վերջնականապես փաստացի և իրավականորեն այն կտրել Ռուսաստանից և զավթելով այդ թույլ, անօգնական երկրամասը՝ այն ներառել իր ազդեցության ոլորտը և այդպիսով ապահովել իր անվտանգությունը Ռուսաստանից, որը ոչ հեռավոր ապագայում կարող էր իրական սպառնալիք դառնալ իր համար²:

Անդրկովկասը Ռուսաստանից անջատելու և անկախություն հռչակելու թուրքական ծրագրի նկատմամբ վրացիների շրջանում ձևավորվել էին քաղաքական երկու տարբեր կողմնորոշումներ՝ ռուսական և գերմանա-թուրքական: Առաջինի կողմնակիցները՝ Ն. Ժորդանիան, Ե. Գեգեչկորին և այլք, ցանկանում էին շարունակել պատերազմը և դեմ էին Անդրկովկասի՝ Ռուսաստանից վերջնականապես անջատմանը: Երկրորդ՝ հաղթող հոսանքը (Ա. Չիենկելի, Ն. Ռամիշվիլի) գտնում էր, որ Վրաստանի անկախությանը ռուսական վտանգն ավելի մեծ է, քան թուրքականը³:

Թաթարները Անդրկովկասյան սեյմում այլևս չէին թաքցնում, որ ամբողջովին Թուրքիայի կողմն են: Նրանք, պաշտպանելով ու զարգացնելով թուրքերի տեսակետը, պահանջում էին Անդրկովկասը անհապաղ հռչակել անկախ և դադարեցնել պատերազմը: Նրանք հայտարարեցին. «Մուսուլմանական դեմօկրատիայի կրօնական զգացումը թոյլ չի տալիս նրան գործուն

¹ Նույն տեղում:

² Տե՛ս **Պետրոսյան Գ.**, 1918 թ. Տրապիզոնի հաշտության խորհրդաժողովը. Հայկական հարցի արժարժումները // «ՀՀ», 2016, թիվ 3, էջ 46-67:

³ Տե՛ս **Քաջազունի Յովհ.**, շ. 3. Դաշնակցությունն անելիք չունի այլ եւս, Վիեննա, 1923, էջ 27:

մասնակցութիւն ունենալու Թիւրքիայի դէմ մղուող պատերազմի մէջ»¹:

Թաթարների համար Անդրկովկասի անկախությունը նշանակում էր երկրամասի անջատում Ռուսաստանից: «Այս գործը,– գրում է Ա. Խոնդկարյանը,– նրանք (թաթարները – Գ. Պ.)՝ այդ հեռուն նայող ու վերին աստիճանի զգուշաւոր քաղաքագետները՝ ուզում էին անպատճառ գլուխ հանել վրացիների ու հայերի մեղսակցութեամբ, որից յետո դէպքերի ընթացքը նրանց համար պարզ էր՝ Թիւրքիան գալու է Անդրկովկաս»²:

Սեյմի վրաց ղեկավարները Անդրկովկասի անկախության ծրագիրն առաջ քաշեցին այն համոզմամբ, որ նախ՝ այն կոչուրացնի հաշտությունը Թուրքիայի հետ՝ թիկունքում ապահովելով Գերմանիայի հովանավորությունը, որի հետ վաղուց գաղտնի բանակցությունների մեջ էր, և երկրորդ՝ վերջ կտա հայերի՝ ռուսական և թաթարների՝ թուրքական քաղաքական կողմնորոշումներին, ու Անդրկովկասի երեք գլխավոր ազգերին կմիացնեն սեփական, անդրկովկասյան հայրենիքի սին գաղափարով:

Անշուշտ հայերի համար անընդունելի էին թաթարների հեռահար ծրագրերը, և մյուս կողմից նրանք չէին բաժանում նաև վրաց մենջևիկ ղեկավարների «միամիտ» ակնկալիքները, որովհետև շատ լավ գիտեին, որ թաթարների նպատակը ոչ թե անկախ հայրենիքն է, այն էլ՝ հայերի ու վրացիների հետ, այլ ընդամենը Թուրքիայի գերիշխանությունը: Բացի այդ, առաջնորդվելով ինքնապաշտպանական բնագործով՝ հայ ժողովուրդը չէր ուզում բաժանվել Ռուսաստանից:

Սեյմի հայ անդամներին միանգամայն հասկանալի էր, թե ինչպիսի ծանր հետևանքներ կունենա Անդրկովկասի անկախությունը հայ ժողովրդի համար, բայց և ընդդիմանալ վրացիներին և թաթարներին չէին կարող, քանի որ կհայտնվեին խիստ մեկուսացված վիճակում: Իսկ «Պատերազմի ամբողջ պատասխանատուութիւնը թուրքերուն հետ,– գրում է Ալ. Խատիսյանը,– Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը իր վրա չէր կրնալ վերցնել, իսկ այդպէս, պիտի ըլլար, եթե ան գործէր հակառակ վրացիներուն»³: Այդ հիմնական պատճառներն էին, որ Անդրկովկասյան սեյմի ՀՅԴ խմբակցությունը ստիպված էր համաձայնել անկախությանը: Եվ պատահական չէր, որ թե՛ խմբակցությունը և թե՛ Թիֆլիսի Հայոց ազգային (կենտրոնական) խորհուրդը չեն ողջունել Ռուսաստանից Անդրկովկասի անջատումը և նրա անկախությունը:

Այդ առնչությամբ ուշագրավ է Հ. Քաջագնունու ընդհանրական գնահատականը. «Մենք չէինք դրութեան տէրը, ոչ իսկ մեր սեփական բախտի տէրը: ... Հեշտ սրտով չէր, որ մենք արինք այդ: Բայց չանել չէինք կարող: Եթե հակառակ արտահայտուէինք, Անդրկովկասեան դաշնակցական (դաշնային – Գ. Պ.) Հանրապետութիւնը իսկոյն պիտի քանդուէր, վրացիներն ու ազրբեյջան-

¹ Նույն տեղում, էջ 26-27:

² «Վէմ», 1933, նոյեմբեր-դեկտեմբեր, էջ 73:

³ Խատիսեան Ալ., նշվ. աշխ., էջ 40:

ցիներն իսկոյն պիտի հաշուէին թուրքերի հետ ու թողնէին մեզ մենակ երես առ երես Վէհիպ փաշայի բանակի դէմ՝ - մենակ, որովհետեւ Ռուսաստանը (ոչ բոլշեիկեանը, ոչ հակաբոլշեիկեանը) այն ժամին չէր կարող հասնել օգնութեան, եթէ նոյն իսկ կամենար: Ոչ միայն մենակ, այլ նաեւ թիկունքից մեծապէս վտանգուած, որովհետեւ պարզ էր, որ թուրքերի հետ միասին մեզ պիտի զարնէին նաեւ ազրբէյջանցիները (ո՞վ գիտէ, գուցէ եւ վրացիները՝ Ախալքալակը, Լոռին ու Փամբակը ամբողջովին գրավելու համար):

Մենք ամենքից աւելի կարիք ունէինք Անդրկովկասեան դաշնակցութեան, չէինք ուզում՝ որ նա քանդուի, իսկ եթէ քանդուելու է - որքան կարելի է ուշ քանդուի: Ահա թէ ինչու հարկադրուած էինք հետեւելու մեր դաշնակից դրացիների քայլերին»¹:

Կարճ ժամանակ անց Անդրկովկասյան սեյմում հաղթեց վրացիների գերմանա-թուրքական քաղաքական կողմնորոշում ունեցող թերը²: Ապրիլի 9-ին (22) Սեյմը հանդիսավորութամբ հայտարարեց, որ Անդրկովկասն անջատվում է Ռուսաստանից և կազմում է անկախ պետություն՝ Անդրկովկասի Դեմոկրատական Ֆեդերատիվ Հանրապետություն³ (այն գոյատևեց ընդամենը մեկ ամիս չորս օր և լուծարվեց մայիսի 26-ին):

Սեյմի 22-րդ նիստում ՀՅԴ խմբակցությունը, ինչպէս վերը նշվեց, թեև ներուստ դժգոհ, բայց ստիպված հանդես եկավ Անդրկովկասի անկախության օգտին: Սեյմի անդամ Հ. Քաջագունին խմբակցության անունից նիստում հայտարարեց. «Քաղաքացիներ, Սեյմի անդամներ. դաշնակցության ֆրակցիան, միանգամայն որոշակի կերպով գիտակցելով այն մեծ պատասխանատվությունը, որ նա իր վրա է առնում ներկա պատմական մոմենտին, միանում է Անդրկովկասի ինքնուրույն պետության հայտարարմանը»⁴:

Սեյմում հնչեցին նաև հայտարարություններ Անդրկովկասը Ռուսաստանից անջատվելու և նրա անկախության դէմ: Բանախոսներից ձախ էսէր Լ. Թումանովը (Թումանյան) հայտարարեց. «Պետք է անկեղծորեն խոստովանել, որ Անդրկովկասի անկախության գաղափարը գալիս է թուրք իմպերիալիստներից... այդ հարցը Անդրկովկասի կենաց ու մահվան հարցն էր: Ինչու՞ դուք չէք դիմում հանրաքվեի օգնությանը: Հավատացա՞՞ծ եք արդյոք դուք, որ եթէ այդ հարցը վճռվեր ազատ քվեարկության ճանապարհով, ժողովուրդը չէր ասի՝ չեմ ցանկանում այն անկախությունը, որ գալիս է թուրքական սուլթանի մահակի տակից ... անկախություն, որը հռչակված է այն-

¹ Քաջագունի Յովհ., նշվ. աշխ., էջ 28:

² Տէ՛ս Մելիքյան Վ., Անդրկովկասյան Սեյմի քաղաքական կողմնորոշման փոփոխման հիմնահարցը և երկրամասի անկախության հռչակումը // «ՀՀ», 2014, թիվ 3, էջ 105-125:

³ Տէ՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 2, գ. 19, թ. 28: Տէ՛ս նաև Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии, Тифлис, 1919, с. 221:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 2, գ. 19, թ. 20: Տէ՛ս նաև Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии, Тифлис, 1919, с. 215:

պիսի պայմաններում, ինչպիսին ներկայումս գոյություն ունի Անդրկովկասում, դա նշանակում է անցում դեպի Թուրքիայի կողմից լրիվ ստրկացմանը: Անդրկովկասը չափազանց թույլ տնտեսական ուժեր ունի ներկայումս իր սեփական կողմնորոշումն ունենալու համար: Անդրկովկասի անկախ հոչակելը ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ կողմնորոշում դեպի Թուրքիան, և այդ փաստը դուք ոչ ոքից չեք կարողանա թաքցնել»¹:

Խորհրդային կառավարությունը արձագանքեց և նոտա հղեց Անդրկովկասյան սեյմի որոշման դեմ: Մոսկվայում Թուրքիայի դիվանագիտական ներկայացուցչի և Ստամբուլում Ռուսաստանի ներկայացուցչի բացակայության պատճառով ՌԽՖՍՀ արտաքին գործերի ժողովրդական կոմիսարիատը Մոսկվայում գերմանական դեսպան Միրբախին ուղղված 1918 թվականի մայիսի 15-ի նոտայում իր բողոքը հայտնեց Անդրկովկասը Ռուսաստանից անջատելու դեմ²:

Հարկ է նշել, որ իմաստազրկվեցին Բրեստ-Լիտովսկի հաշտության դաշնագիրը ընդունել-չընդունելու բոլոր քննարկումները, երբ հայտնի դարձավ, որ դեռևս Անդրկովկասյան սեյմի վստահությանը չարժանացած³ կառավարության նոր նախագահ, արտաքին գործերի նախարար Ա. Չխենկելին առանց կառավարության և հայկական կողմի իմացության ապրիլի 10-ին

¹ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 2, գ. 19, թ. 11-12: Տե՛ս նաև Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии, Тифлис, 1919, с. 207:

² Տե՛ս **Սարգսյան Ե.**, Դավադիր գործարք. Հայաստան-Ռուսաստան-Թուրքիա, Երևան, 1994, էջ 39:

³ Երբ ապրիլի 9-ին (22) Սեյմը հայտարարեց Անդրկովկասյան հանրապետության անկախությունը և որոշեց վերսկսել հաշտության դիվանագիտական բանակցությունները Թուրքիայի հետ, կառավարության նախագահ Ե. Գեգեչկորին, նկատելով այն որպես անվստահության դրսևորում, հրաժարական տվեց և հեռացավ քաղաքական հարթակից: Անդրկովկասյան Սեյմի նախագահ Ա. Չխենկելին նույն օրը երեկոյան գրավոր դիմեց Ա. Չխենկելին՝ ձևավորելու կառավարության նոր կազմ: Իրականում ապրիլի 9-ից (22) մինչև 13-ը (26) Ա. Չխենկելին Անդրկովկասը ղեկավարեց առանց Սեյմի վստահության: Միայն ապրիլի 13-ին (26) Սեյմը վստահություն հայտնեց Ա. Չխենկելին և նրա կազմած կառավարությանը, որի ծրագիրն էր՝ անկախություն և հաշտություն: Անդրկովկասյան սեյմը և կառավարությունը կազմվեցին երեք գլխավոր ազգերի (հայեր, վրացիներ և կովկասյան թաթարներ) քաղաքական կուսակցությունների ներկայացուցիչներից՝ գրեթե հավասար:

Կառավարության կազմում հայերից ընդգրկվեցին Ալ. Խատիսյանը (ֆինանսների նախարար), Հ. Քաջագունին (պետական խնամատարության նախարար), Ա. Երզնկյանը (աշխատանքի նախարար) և Ա. Սահակյանը (պարենավորման նախարար): Իսկ երբ ապրիլի 11-ին (24) կառավարության հայ նախարարները տեղեկացան Կարսը թուրքերին հանձնելու Ա. Չխենկելի կարգադրությունը, հայտարարեցին, որ իրենք անկարող են մնալ կառավարության մեջ: Ստեղծված կառավարական ճգնաժամը լուծվեց փոխադարձ համաձայնությամբ. հայ նախարարները վերադառնում են կառավարություն՝ պայմանով, որ գեներալ Բ. Օդիշիլիձեն հեռացվում է պաշտոնից, Մ. Հարությունյանը նշանակվում է արտաքին գործերի նախարարի օգնական, սակայն վերջինս առանց Ա. Չխենկելի (միաժամանակ արտաքին գործերի նախարար) գիտության ոչ մի կարգադրություն չպետք է աներ:

(23) հրաման էր արձակել կարճ ժամկետում Կարսը դատարկելու ու առանց ռազմական դիմադրության այն անհապաղ Թուրքիային հանձնելու մասին¹:

Ինչպես վերը նշվեց, ապրիլի 1-ին (14) Տրապիզոնում ընդհատվել էր դիվանագիտական բանակցային գործընթացները Թուրքիայի հետ, սակայն Ա. Չխենկելին Թիֆլիսից շարունակում էր պահպանել հարաբերությունները և վերսկսել էր հաշտության բանակցությունները թուրքական բանակի գլխավոր հրամանատար Վեհիբ փաշայի հետ: Ապրիլի 10-ի (23) երեկոյան նա հեռագրեց Վեհիբ փաշային, որ Անդրկովկասյան կառավարությունը ընդունում է Բրեստ-Լիտովսկի դաշնագիրը և խնդրում դադարեցնել ռազմական գործողությունները, վերսկսել դիվանագիտական բանակցությունները Թուրքիայի հետ ամենաարագ ժամկետում հաշտություն կնքելու համար²: «Մասնաւորապէս հայկական շրջանակները,- գրում է Ալ. Խատիսյանը,- վրդովուած էին այդ գաղտնի եւ ինքնագլուխ բանակցութիւններէն. Այդ վրդովմունքը կատաղութեան հասաւ, երբ Չխենկելին ինքնագլուխ կերպով կարգադրած էր յանձնել Կարսը թուրքերուն»³: Հայկական կողմը հերթական անգամ կանգնեց կատարված փաստի առջև: Ապրիլի 12-ին (25) թուրքական զորքերը գրեթե առանց կռվի գրավեցին ռազմական ամենակարևոր կետը՝ հայկական ճակատը պաշտպանող միակ ամուր հենարանը՝ Կարսը: Այդ առնչությամբ Յ. Իրազեկը գրում է. «Կարսի անկումը աղետներից ահաւորագոյնն էր ամբողջ Անդրկովկասի և առաւելապէս հայերի համար: Ուստի, մասնաւորապէս հայոց մէջ, վրդովմունքն ընդհանուր ու աննկարագրելի էր, իսկ առաջացրած յուսալքումն ու խուճապը հսկայական – թէ՛ բովանդակ հայութեան, թէ՛ մանաւանդ, զօրքի շարքերում: Առանձնապէս յանձնման ամբողջ արարարողութիւնը, իր ստոր ու դաւադրական բնույթով, չափազանց վիրաւորական»⁴:

Փաստորեն Թուրքիան, խախտելով Բրեստ-Լիտովսկի հաշտության դաշնագրի 4-րդ հոդվածի պայմանները, ռազմական ուժով գրավեց Բաթումը, Արդահանը, Կարսը: «Եվ միաժամանակ,- գրում է Ջ. Ավալովը,- ապացուցված էր, որ դեռ չկազմակերպված, ցնցված Անդրկովկասը զուրկ է ամենապարզ պատերազմական գործողություններ կատարելու կարողությունից»⁵: Անդրկովկասյան սեյմը և կառավարությունը վերջնականապես համոզվեցին, որ այլևս ի վիճակի չեն համախմբելու երկրամասի բոլոր ուժերը պատերազմը շարունակելու համար:

Փաստորեն Բաթումի անկումից հետո երկրամասում արագորեն իրար

¹ Տե՛ս ՀՍՍ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 8, թ. 109:

² Տե՛ս նույն տեղում: Տե՛ս նաև Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии, с. 224:

³ Խատիսեան Ալ., նշվ. աշխ., էջ 39:

⁴ Իրազեկ Յ., Մօտիկ անցեալից, պատմական դեպքեր եւ ապրումներ 1917-1922, Պէյրուք, 1956, էջ 22:

⁵ Авалов З., Независимость Грузии в международной политике 1918-1921 гг., воспоминания. Очерки, Paris, 1924, с. 33.

հաջորդեցին մի շարք բախտորոշ քաղաքական իրադարձություններ. Անդրկովկասն անջատվեց Ռուսաստանից և հայտարարեց անկախ պետություն, Կարսը հանձնվեց թուրքերին, և նրանց հետ հաշտության բանակցությունների վերսկսման հարցը կրկին դարձավ օրակարգային:

Այսպիսով, Անդրկովկասյան սեյմի ռազմաշունչ տրամադրությամբ հայտարարված պատերազմն ավարտվեց պարտությամբ, որի պատճառները, անշուշտ, երկրամասի երեք գլխավոր ազգերի միջև առկա ներքին և արտաքին խոր հակասությունները և հակամարտություններն էին, քաղաքական տարբեր կողմնորոշումներն ու ազգային-տարածքային (սահմանային) վեճերը, միմյանց նկատմամբ անվստահությունը և անհանդուրժողականությունը, որոնք հնարավորություն չտվեցին երկրամասում ստեղծելու միացյալ ճակատ՝ թուրքական ռազմական սպառնալիքին դիմակայելու համար:

Պատմական դեպքերը, դիվանագիտական բանակցային գործընթացներն ու ռազմաքաղաքական իրադարձությունները ցույց տվեցին նաև, որ Մեյմը և կառավարությունը ժամանակին չկարողացան ապահովել Անդրկովկասյան երեք գլխավոր ազգերի շահերի ներդաշնակությունը և չէին կարող ձևավորել նաև Անդրկովկասյան միասնական արտաքին քաղաքականություն և ճկուն դիվանագիտություն: Դրա հիմնական պատճառներից էին երեք գլխավոր ազգերի քաղաքական տարբեր կողմնորոշումները և դրանից բխող լուրջ հետևանքները: Յուրաքանչյուրը գործում էր իր ազգային շահերից ելնելով: Այդ իրողությունները մեկ անգամ ևս համոզեցին Անդրկովկասյան երեք հիմնական ազգերի պետական հետագա համակեցության անհնարինությունը:

Անդրկովկասում վերջին օրերին իրար հաջորդած քաղաքական իրադարձությունների բերումով Հայոց ազգային ժողով¹ գումարվեց ընդամենը մեկ անգամ՝ 1918 թ. ապրիլի 15-ից (28)-18-ը (մայիսի 1)* Թիֆլիսում²: Հայոց ազգային ժողովի բազմամարդ արտակարգ նիստերին մասնակցում էին Հայոց ազգային խորհրդի բոլոր անդամները և հայկական կուսակցություններն ու արևմտահայ ներկայացուցիչներ: Նիստերը նախագահում էր Հայոց ազգային խորհրդի նախագահ Ա. Ահարոնյանը:

Արտակարգ նիստերում քննարկվեց Անդրկովկասի անկախությունից (ապրիլի 22-ին), Կարսի անկումից հետո Մեյմի ՀՅԴ խմբակցության և Հայոց ազգային խորհրդի փոխհարաբերությունների հարցը: Ա. Ահարոնյանը ապրիլի 15-ի (28) առաջին նիստի բացման խոսքում մտահոգություն հայտնեց.

¹ Տե՛ս **Պետրոսյան Գ.**, Հայոց ազգային ժողովի և Հայոց ազգային խորհրդի ստեղծման պատմությունից (1917 թ. փետրվար-հոկտեմբեր), էջ 51-58:

* Անդրկովկասի կառավարությունը ընդունել է որոշում՝ մտցնել Նոր Գրիգորյան տոմար՝ ապրիլի 17-18 զիջերվա ժամը 12-ին հաջորդ չորեքշաբթին համարելով մայիսի 1-ը: (Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 8, թ. 109): Ապրիլի 18-ից հետո տեղի ունեցած դեպքերը կներկայացնենք նոր տոմարով:

² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 222, ց. 1, գ. 124, թ. 1-22:

«Ազգային քաղաքականությունը վարում է Մեյմի հայ անդամների ֆրակցիան՝ առանց Ազգային խորհրդի որևէ մասնակցության», սակայն եղած ձախողումների համար լայն հասարակայնության կողմից «պատասխանատու են ճանաչվում» Հայոց ազգային խորհրդի անդամները¹:

Այս խնդիրն ավելի սուր բնույթ ընդունեց Կարսի անկումից հետո: Ազգային խորհրդի անդամ Ս. Մամիկոնյանը իր ելույթում փաստեց, որ Անդրկովկասյան սեյմի ձևավորումից հետո «Ազգային օրենսդիր մարմինը» իր իրավասությունից փաստացի սահմանափակել է Ազգային խորհրդի նշանակությունը, հեղինակությունն ու հայությանը վերաբերող առանցքային որոշումների կայացման հարցում իրավունքները, քանի որ կառավարության առջև հայության շահերը ներկայացնում էր Մեյմի Հայ հեղափոխական դաշնակցության խմբակցությունը, ինչը հանգեցրեց Հայոց ազգային խորհրդի դերակատարության նվազմանը²:

Հայոց ազգային ժողովը արձանագրեց, որ Մեյմի Հայ հեղափոխական դաշնակցության խմբակցությունը շրջանցել է Հայոց ազգային խորհրդի դիրքորոշումը՝ ապրիլի 9-ի (22) Անդրկովկասի անկախության հայտարարության մասին: Մեյմի որոշումից հետո՝ ապրիլի 12-ին (24), Հայոց ազգային խորհուրդը հայտարարել էր, որ դեմ է Անդրկովկասի անկախությանը. Մեյմը ոտնահարել է ժողովրդի իրավունքը, որ նման ակտի համար անհրաժեշտ էր հանրաքվե, և խորհուրդը անհրաժեշտ է համարել այդ մասին բարձրաձայնել մամուլում: Սակայն Ա. Ահարոնյանը նպատակահարմար չհամարեց մամուլում հրապարակել, այլ սպասել Հայոց ազգային ժողովի որոշմանը³: Բուռն քննարկումների արդյունքում Ազգային ժողովը ձայների բացարձակ մեծամասնությամբ որոշեց. «Ազգային խորհրդի որոշումը հայտարարել մամուլի մեջ, որ ինքը (Ազգային ժողովը – Գ. Պ.) դեմ է Արդրկովկասի անկախ հայտարարելուն՝ համարել չեղյալ»⁴: Ապրիլի 16-ի (29) երկրորդ նիստում Ա. Ահարոնյանը իր կարծիքը հայտնեց Անդրկովկասի անկախության մասին. «Անկախության հարցը ինձ թվում է, որ ավելի ադետաբեր պիտի լինի մեզ համար, քան Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրի ընդունելը: Ահա՛ թե ինչու Թուրքիան պահանջ է դրել Անդրկովկասն անկախ հայտարարել և այդ պահանջը նա բանակցություններ սկսելու պայման է հայտարարել»⁵:

Ապրիլի 18-ի (մայիսի 1) վերջին՝ երրորդ նիստում Ազգային ժողովը քննարկեց Մեյմի ՀՀԴ խմբակցության և Հայոց ազգային խորհրդի փոխհարաբերությունների հարցը: Այդ խնդրի շուրջ քննարկումն այնքան բուռն ու լարված էր, որ անգամ Հայոց ազգային խորհրդի շատ անդամներ հրաժարակա-

¹ Նույն տեղում, թ. 2:

² Տե՛ս նույն տեղում, թ. 2-3:

³ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 4:

⁴ Նույն տեղում, թ. 8:

⁵ Նույն տեղում:

նի դիմում ներկայացրին: Բանն այն էր, որ Հայոց ազգային խորհուրդը Անդրկովկասի վերջին օրերի քաղաքական բախտորոշ իրադարձություններին (Անդրկովկասի անկախությունը, Թուրքիայի հետ դիվանագիտական բանակցային գործընթացի վերսկսումը, Կարսի անկումը) ոչ միայն չի մասնակցել, այլև անգամ տեղեկացված չի եղել: Քննարկումների արդյունքում Ազգային ժողովը որոշեց. «Բոլոր քաղաքական բնույթ ունեցող խնդիրները նախապես քննության առնել Ազգային խորհրդի մեջ՝ համաձայն Ազգային համագումարի տված որոշումների»¹: Որոշման ընդունումից հետո Հայոց ազգային ժողովին ներկայացված Ազգային խորհրդի անդամները հետ վերցրին իրենց հրաժարականի դիմումները²:

Այսպիսով, Ալեքսանդրապոլի և Թիֆլիսի (Հայոց ազգային ժողովի) արտակարգ նիստերի քննարկումները մեկ անգամ ևս համոզեցին, որ երկրամասում ստեղծված ռազմաքաղաքական աննպաստ իրադրության պայմաններում հայ քաղաքական ուժերը ուշացումով էին արձագանքում քաղաքական իրադարձություններին և ներկուսակցական, միջկուսակցական շահերի և տարաձայնությունների հետևանքով չկարողացան ժամանակին գործունեության ճկուն, միասնական տեսակետ մշակել, որը, անշուշտ, բացասաբար ազդեց քաղաքական, դիվանագիտական բանակցային գործընթացների վրա:

Гегам Петросян – *Вопрос о войне и мире на Александропольском экстренном совещании: независимость Закавказья (апрель 1918 г.)*

Закавказский сейм прервал турецко-закавказские дипломатические переговоры в Трапезоне и объявил войну Турции. В сложившихся сложных и напряженных условиях было необходимо обсудить вопрос о войне и мире. С этой целью 6-8 (19-21) апреля 1918 г. в Александрополе было создано экстренное совещание. Несмотря на имеющиеся серьезные разногласия относительно обсуждаемого вопроса, подавляющее большинство решило расторгнуть Брест-Литовский мирный договор и продолжить войну. Однако обсуждение потеряло смысл, когда стало известно, что Грузинский национальный совет решил провозгласить независимость. 9 (22) апреля Сейм объявил, что Закавказье является независимым государством. А. Чхенкели 10 (23) апреля телеграфировал Вахибпаше о том, что признает Брест-Литовский мирный договор и просит прекратить военные действия и возобновить турецко-закавказские переговоры. В тот же день Карс был передан туркам. В связи с последующими событиями в Закавказье с 15 (28) апреля по 18 апреля (1 мая) в Тифлисе было создано экстренное национальное собрание, на котором был обсужден вопрос о взаимоотношениях дашнакской фракции Сейма РА и Армянского национального совета.

¹ Նույն տեղում, թ. 21:

² Տե՛ս նույն տեղում, թ. 22:

Gegham Petrosyan – *The Issue of War and Peace in Alexandrapol Emergency Meeting. Gaining the Independence of Transcaucasia (April 1918)*

Transcaucasian Sejm interrupted Turkish-Caucasian diplomatic negotiations in Trabzon and declared war on Turkey. Under the current complex and tense conditions it was necessary to discuss the issue of war and peace. To this end, an emergency meeting was convened in Alexandrople on April 6-8 (19-21), 1918. Despite the serious differences on the issue under discussion, the vast majority decided to reject the Treaty of Brest-Litovsk and continue the war. But discussions proved useless when it became known that the Georgian National Council had decided to declare independence. On April 9 (22) the Sejm declared the Transcaucasus an independent state. On April 10 (23) A. Chkhenkeli telegraphed Vehib Pasha informing that it accepted the Treaty of Brest-Litovsk and asking to stop military actions and resume negotiations between Turkey and the Transcaucasus. On the same day Kars was surrendered to the Turks. Due to the political events following one another in the region an emergency meeting was convened in Tiflis from April 15 (28) to 18 (May 1) 1918, where it was discussed the relationship between the Dashnaksutyun faction of the Sejm and Armenian National Council after the independence of Transcaucasus.